

СЕРГІЙ МАКЕЄВ,

доктор соціологічних наук, завідувач відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

SERHII MAKEIEV,

Doctor of Sciences in Sociology, Head of the Department of Social Structures, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

smakeev950@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4418-8741>

Концепція класів у ранній праці Ф. Енгельса

28 листопада 2020 року виповнилося 200 років від дня народження Фридриха Енгельса. Марксистський часопис «Critical Sociology» ніяк не відгукнувся на цю подію, а в російській «Свободной мысли» з'явилася стаття ««Друга скрипка» Маркса (з нагоди 200-ліття від дня народження Фридриха Енгельса)». На схилі років «другою скрипкою» в одному листі назвав себе він сам. Проте з'явилося кілька книжок російською і, переважно, англійською мовою; з переліком їх легко ознайомитися, вдрукувавши в рядок пошуковика «engels 200». За свіжим слідом події (відзначалася в Москві та Вупперталі різними заходами) пропоную досвід експлікації концепції класового аналізу в праці Енгельса «Становище робітничого класу в Англії». Під такою концепцією слід розуміти не більш як мінімальний набір понять, який більш-менш задовільно описує те, що мають на увазі, коли говорять «клас».

Ніким не доведено, буцімто класичні тексти прочитано вичерпним чином, інакше вони б утратили свій високий статус. До того ж і сучасність подає безліч сигналів, що спонукають звертатися до цих праць. Таких, як, скажімо, остання книга Майка Севіджа, який очолює Міжнародний інститут досліджень нерівності в Лондонській школі економіки, «Повернення нерівності: соціальні зміни та значущість минулого» [Savage, 2021]. Після здійсненого Оленою Симончук ґрунтовного аналітичного розгляду сучасної літератури про класовий аналіз та узагальненого зведення отриманих фрагментів у переконливу й цілісну фреску понять і термінів ніхто, напевно, в українській спільноті дослідників соціально-гуманітарної проблематики не вправі нарікати на відсутність соціологічної концепції класів [Симончук, 2018]. Але у відповідних публікаціях не заведено відволікатися на книжку, видану за досоціологічних часів. Як це, наприклад,

Цитування: Макеєв, С. (2021). Концепція класів у ранній праці Ф. Енгельса. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 73–86, <https://doi.org/10.15407/sociology2021.04.073>.

увянюється в нещодавно виданій у перекладі англійською монографії французьких дослідників про соціальні класи в Європі [Hugree, Penissat, Spire, 2020].

Тим часом книга про робітничий клас Англії 1845 року підлягає, безумовно, соціологічній інтерпретації з одночасним запобіганням можливих нарікань, бо всі Енгельсові твердження про ті граничні генералізації, котрі нині іменуються «класами», слід без належного обговорення віднести до архаїчних і остаточно вилучених з ужитку. Однак мета пропонованої статті полягає аж ніяк не в експлікації пророцтва, яке міститься в тексті позаминулого століття, ототожнюваному з критичною традицією в суспільствознавстві, так само як і не у тім, щоби викликати у сьогодення та закорінити в ньому застарілих «привидів минулого», таких собі соціологічних зомбі. Бо справді доречною є розмова про тяглість вітальної традиції класового аналізу, традиції бачити, думати і пояснювати, використовуючи певний словниковий запас і вводячи в обіг, утверджуючи конкретний науковий діалект.

У першій частині нашого огляду буде подано біографічний контекст написання Енгельсом своєї першої великої праці, а також окремі постбіографічні факти пам'яті про його перебування в Манчестері у їхньому зв'язку з умовами життя англійських робітників. У другій частині — перелічено ті поняттєві конструкції, що їх припустимо вважати за концепцію класів.

Манчестер: між сімейними протипоказаннями та інтелектуальними устремліннями¹

На свій 22-й рік народження, у листопаді 1842-го, Енгельс прибуває до Манчестера, на спільну з іншим німецьким підприємцем ткацьку фабрику свого батька. Він автор близько чотирьох десятків статей, підписаних псевдонімом, майже забуто романтизм юнацьких віршів і поем, а також залишено в минулому мрії про суто літературне поприще. Повною мірою атеїст (пише пародії на релігійні теми), прихильник справедливості, всіляких емансипацій і свобод, раціоналіст, адепт Просвітництва, прогресивний німецький націоналіст, який усвідомлює історичне значення, а також політико-економічні наслідки та суперечності індустріалізації й формованого нею класового суспільства. Одне слово, публічний інтелектуал — так ми говоримо сьогодні. Крім цього, знавець латини, майже без помилок пише і розмовляє англійською, французькою, італійською, шанувальник музики (серед улюблених 3-тя бетховенська симфонія — «Героїчна»). Під час проходження військової служби в Берліні відвідував лекції в університеті як вільний слухач. Познайомився з молодогегельяncями, відчув інтелектуальну атмосферу («дух часу») все ще розділеного політично народу, долучився до комуністичних ідеалів і практики в тодішній їхній версії — перейнявся «соціальним питанням» і завагався стосовно легітимності приватної власності.

1 Відомості взято з книжок Терела Карвера [Carver, 1990; Carver, 2020] і Тристрама Ганта [Hunt, 2009], що видавалася також під трохи зміненою назвою і з невеликими авторськими/редакторськими поправками [Hunt, 2010].

Старший син у великій сім'ї (три брати і чотири сестри), котрий має згодом очолити бізнес, політичними і життєвими установками і преференціями засмучує та печалить батьків. Якщо не словами, то неприхованим стражданням, що відбивається на обличчях (так він пише одному своєму кореспондентові), вони показують, наскільки далекий їхній первісток від пієтизму, властивого традиціям і поглядам жителів провінційного Бармена, наскільки непристойними є його захоплення політикою, як і неприйняття наявних економічних відносин у країні та світі. Але не тільки бунт проти сімейних підвалин і розрив, а й навіть сварка з батьком і мамою (особливо з мамою) є те останнє, на що дозволив би собі наважитися Фридрих. Тому він не протестує, коли в 17 років йому завадили закінчити «середню школу» й відрядили на підприємницьку практику до космополітичного Бремена, хоча без диплома про закінчення гімназії йому назавжди було перекрито шлях в університет.

У листах до найближчої сестри Мері (їй 13 років) розповідає, мовляв, у конторі переважно байдикує, супроводжуючи розповіді кумедними малюнками. У вільний час відвідує танцювальний клас, їздить верхи, фехтує (відомі дві дуелі), ходить на концерти, бере уроки співу, складає музику, пише статті. Але всі публікації в газетах і часописах анонімні — аби не нашкодити репутації сім'ї (своім ім'ям підписує тільки суто «наукову» статтю у лютому 1844 року, присвячену критиці англійської політичної економії). Без заперечень 1842 року вирушає до Манчестера вдосконалюватися у справі комерції та виробництва. З боку батьків (переважно батька) — це спроба повернути сина інтелектуально й емоційно до лона релігії, традиційного способу життя, до освячених часом правил і норм поведінки, закріпити у статусі представника середнього класу¹.

Утім, Енгельс своє бізнес-відрядження вважає ще й зручною нагодою здобути новий — дослідницький — досвід. Про що свідчить підзаголовок виданої праці: «За власними спостереженнями і достовірними джерелами». Уважно розглядати і помічати, тобто достеменно знати, для того щоб теоретизувати, висновувати практичні наслідки, завбачити, написати про це — такою є латентна (для себе) програма присутності в Англії. У ній легко — після прочитання книги, ясна річ, — розгледіти не менш як три етапи. По-перше, зрозуміти зміст та опанувати мову політичної економії, новітнього теоретичного інструменту аналізу індустріальної цивілізації. По-друге, зібрати й вивчити офіційні та неофіційні документи, що свідчать про ситуацію промислових робітників. Підраховано і перелічено статті, опубліковані ним у різних виданнях упродовж 21

1 Перекладачі книжки з німецької російською та українською перекладали «mittelklasse» як «буржуазія». Тоді як в англійському перекладі збережено однину і множину — «middle class» і «middle classes». Перекладом у творах, виданих в СРСР, вуалюється присутній в оригіналі стратифікований вимір суспільства, його поділ на вищий, середній і робітничий клас. Причому така структура, схоже, не новація Енгельса і не одкровення для аудиторії, до якої він звертається, але дещо усталене і звичайне в тодішніх наративах про сучасність. Перехід до поняття «буржуазія» і відмова від поняття «середній клас» відбулися в текстах класиків марксизму пізніше, сам Енгельс пояснював його необхідність, що й було враховано перекладачами. Дотримуючись «букви» оригіналу, скрізь замість «буржуазія» читаємо «середній клас», тоді перед нами — текст місцями про соціальну структуру суспільства загалом, а докладніше про один з її елементів.

місяця бізнес-відрадження, переважна частина роботи перших двох етапів дослідження. Частина їхнього змісту було включено до тексту книжки, написаної вже після повернення до рідного Бармена впродовж півроку — від середини вересня 1844-го до березня 1845-го. По-третє, здійснити «включене спостереження», зануритися в інше соціальне середовище, фіксувати власні враження про устрій і стан житла, санітарні умови в будинках і на прилеглих територіях, про потреби та претензії робітників, їхні реакції на умови та перспективи щоденного існування. Заирнути в «темні оселі злиденності ... та... вежу голоду Уголіно» (Артур Шопенгауер із посиланням на 9-те коло Пекла у Данте Аліґ'єрі), докладно їх розглянути й описати всю їхню відрозливу непривабливість.

Саме такого роду «власні враження» наявні на сторінках «Становища робітничого класу в Англії» — враження, що вимагали відмови від партикулярної точки зору, властивої представникові середнього класу, яким і був за своїм становищем Енгельс, як, утім, і переважна більшість його однодумців. А також — зобов'язували до радикального відмежування від способів бачити, сприймати й оцінювати, а також від зумовлених ними політично забарвлених тверджень, пиписуваних точкою зору і соціальним статусом. Лише погляд з глобальної перспективи світової історії та імпульсів, що генерують її рух, вільний від неприйнятних, а тому, як він собі тоді та й згодом уявляв, тимчасових соціальних відмінностей, здатен був забезпечити адекватне бачення тогочасного стану справ, а також окреслити невідворотні орієнтири та віхи еволюції людства.

Це еволюція в напрямі всезагальної рівності. Причому прагнення ошчасливити все людство разом було, здається, у «душі часу», воно властиве працям Оґюста Конта, особливо його «системі позитивної політики». Не індивідуальні чесноти та вади, не життєві обставини конкретних робітників, а те спільне, що їм усім властиве, їхня класова ситуація, «тінь класу», що падає на них усіх, — от що належить бачити і про що небезсторонньо говорити. Пізнішими працями «основоположників» така позиція і водночасно спосіб сприйняття та розуміння зводились у доктрину.

Як повідомлено на першій сторінці його праці, спостереження Енгельс провадив «у свої години дозвілля» [Енгельс, 1955: с. 235]. У тексті численні посилання на ці спостереження про умови життя пролетарів, облаштування житла — «я бачив, я знаходив». Відомо, що ірландка Мері Бьорнс (Mary Burns, «фабричне дівчисько», провідник по «іншому» світу) знайомила високопоставленого конторського службовця фабрики, на якій вона працювала, зі способом життя манчестерських пролетарів, з їхніми практиками дозвілля. Але про неї саму практично нічого не можна сказати. Вже у столітті нинішньому газета «Salford Star» у № 6 за 2007 рік (Селфорд — місто/район великого Манчестера, на правому березі річки Ірвел, де й була розташована фабрика «Ermen & Engels») інтригувала читачів статтю «Мері Бьорнс — таємнича суперзірка Селфорда». У тому ж числі ще три матеріали про Енгельса: що той розповідав про Селфорд у своїй книжці (редакція і не вагалася — навряд чи у двадцять першому столітті хтось той опус читає). Респектабельний «Смітсонівський часопис» (Smithsonian Magazine) 1 серпня 2013 року в статті «Як радикальна подруга Енгельса зміцнювала його в соціалістичному світогляді» визнає її заслуги в організації «влас-

них спостережень» молодого політика, філософа і підприємця, але про неї саму практично нічого не повідомляє.

Зрештою ніхто не знає, як багато «годин дозвілля» присвятив Фридрих (він каже, що «чимало» [Енгельс, 1955: с. 235]) вивченню побуту англійських робітників у компанії з Мері або самотужки, про що запитував і чим цікавився у пабах, куди неодмінно заходили ці двоє. Але він повідомляє читачеві, що знає виходжений уздовж і поперек Манчестер як своє рідне місто і краще за більшість його жителів [Енгельс, 1955: с. 280], рідко розповідаючи про свої бесіди з робітниками або представниками середнього класу [Енгельс, 1955: сс. 496–497]. Сам він нічого не повідомив про те, як представлявся, відвідуючи будинки та помешкання пролетарів, як записував свої враження — одразу чи повернувшись додому. Не записував, найімовірніше, адже відповідні техніки запитування і фіксації у «включеному спостереженні» були «винайдені» лише століття по тому, тож метод був, слід вважати, простий — не заплющувати очі та не відвертатися. У такі «години дозвілля» (адже були й інші — читання газет і книжок, виписки, написання статей) він залишає звички та манери вищої верстви середнього класу вікторіанської Англії, дистанціюється від них і позиціює себе як ангажованого дослідника.

Ангажованість була нетривіальною. Передовсім послідовно гуманітарною: в Енгельса немає розбіжностей із сучасниками у визначенні ситуації, в якій перебуває робітничий клас, коли на багатьох сторінках відтворює опис умов його праці та побуту, що прирівнюють людей до тварин [Енгельс, 1955: сс. 280, 289–290, 347]. Але він, слідом за соціалістично зорієнтованими представниками освіченого стану, наполягає на можливості та праві цього класу емансипуватися від різних форм гноблення та бути вартим кращої долі. Та, на відміну від них, політично дією, що повертає пролетарям «людську сутність» (Енгельс о тій порі ще читає і шанує Людвіга Фюєрбаха) і глобально перебудовує світоустрій, він вважає суто радикальну форму соціального звільнення — революцію. Це супроводжується ангажованістю епістемологічного характеру, що відкриває перспективу нового способу сприймати, розрізняти, викладати: він куди уважніше за сучасників придивляється до того, що являє собою робітничий клас і яким є той словник, що дасть змогу відтворити клас загалом і в подробицях у тексті, який претендує на достовірність.

Не називаючи категорії класового аналізу так, як їх іменують сьогодні практики цього підходу, Енгельс фактично їх вигадує, хай навіть ім'я виникне значно пізніше. А вчитуючись у давній текст, є шанс уявити собі такого Енгельса, яким його ще не знали.

Деякі категорії класового аналізу

Хіба негоже пристати до Макса Вебера, котрий обережно назвав одну зі своїх праць так: «Про деякі категорії розуміючої соціології!» Так і належить робити з огляду на відсутність переконливих критеріїв достатності та необхідності бодай скільки-небудь повного переліку таких категорій. У багатьох випадках слід задовольнитися тими, без яких зовсім не обійтися і які дадуть змогу аргументовано говорити про предмет. Такий список не утворює природної ієрархії, але

цілком уявнюється певний співвідносний схематизм у вигляді зв'язку, позначеного стрілками. Утім, умовність такої схеми зівставна, мабуть, з умовністю списку за абеткою, але поступається йому в невибагливості, тому скласти список помітно простіше. Наведені далі описи не підтверджуються цитатами; зацікавленому читачеві пропонується самостійно переконатися у їхній обґрунтованості, звернувшись до спорадичних посилань на сторінки і повного тексту книги.

Здоров'я класу — вітальний ресурс/благо, яким є здоров'я, нерівномірно розподілене між різними класами суспільства. Одні більшою мірою здорові чи схильні до хвороб, інші — меншою, відрізняються рівні смертності, зокрема дитяча, та очікувана тривалість життя. Зріст, вага, анатомічна будова, психічні розлади (стреси, наркоманія, алкоголізм) — те, що іменують фенотипом, який складається/деформується/трансформується під впливом професійної діяльності і середовища проживання, різняться від класу до класу. Але різним класам також властивий диференційований доступ до послуг і засобів підтримання здоров'я чи лікування. Лікарі виступають на сторінках книжки свідками, що заслуговують на довіру, та авторитетними експертами, чимало тверджень ґрунтовані на «власних спостереженнях» [Энгельс, 1955: сс. 272, 330–343, 359]. У наш час соціологічними бестселерами стають монографії епідеміологів про нерівність [Wilkinson, Pickett, 2010], а запитання про здоров'я включають до національних і міжнародних опитувань, що використовують класові схеми інтерпретації даних.

Ієрархічний вимір класового суспільства — ієрархії відносно слабкий лейтмотив книги. Пішов у минуле соціальний порядок зі знаттю/владою, нечисленними середніми міськими верствами (купці, ремісники, представники вільних професій) та голотою. Нині на першому плані новий порядок, в якому все визначає інститут економіки, головним дівцем виявляється середній клас, а головною суперечністю — антагонізм, непримиренність інтересів середніх класів і робітничих класів. Енгельс не часто, але дотримується звичайного у публікаціях його часу поділу суспільства за вертикаллю. Він згадується не менш як у трьох контекстах. По-перше, в економічному, коли констатується асиметрія багатства (заможних) і бідності (незаможних). По-друге, в контексті культури, у протиставленні освічених класів тим класам, що виключені з доступу до культури, знань, освіти. По-третє, коли оглядається вся соціальна структура, в якій поряд із середніми класами і робітничими класами присутні класи «старої», минулої, структури — аристократія родова, земельна, грошова [Энгельс, 1955: сс. 240, 248, 325–326, 343–344, 353, 487, 496]. У вертикалі влади найвище місце посідає середній клас, йому належить «політичне і соціальне панування» [Энгельс, 1955: сс. 329, 355].

Клас — головний/генералізований елемент як економічної структури суспільства, так і структури нерівності. Класи — активні, дієві утворення; середні класи діють у конкурентному середовищі і змагаються між собою і з робітничими класами за найбільшу вигоду. Робітничі класи всілякими способами обстоюють своє право на елементарно гідне існування [Энгельс, 1955: сс. 317, 401, 442, 449, 451, 454, 479, 481, 500]. Сукупність індивідів, котрі посідають аналогічне місце в системі соціально-економічного виробництва, з численними спільни-

ми рисами способу життя, культури, уявлень про життя і своє місце в ньому (класова свідомість). І це становище нездоланне, класи, відповідно до «власних спостережень» Енгельса, є жорсткими, закритими структурами, вихід за їхній обрій практично неможливий: діти робітників неодмінно стають робітниками вже в найранішому віці. Крім того, говорити про класи означає розмірковувати про багатоманітні нерівності, більшою чи меншою мірою похідні від суто економічної нерівності. На клас схожі й численні категорії, що виявляються побічним продуктом системи соціального відтворення, її надлишкові, не необхідні, але непозбутні елементи. Такими є злидарі, безробітні, роздрібні торговці, зайняті випадковою і мало оплачуваною працею, шахраї, злодії, повії — у термінології Енгельса «жертви буржуазного режиму» [Энгельс, 1955: сс. 284, 307, 323, 356, 359, 506–508]. У 80-ті роки минулого століття категорії нерегулярно зайнятих і безробітних відносили до нижчих верств суспільства, найнижчого класу (underclass) [Wilson, 1987]. У другому десятилітті поточного століття частину зайнятих некваліфікованою розумовою і фізичною працею називають «прекариат» [Standing, 2011; Kalleberg, 2018]. Нестале становище внаслідок перманентних криз і непевнись у завтрашньому дні — от що властиве позиції робітничого класу в конкурентній і схильній до депресій капіталістичній економіці [Энгельс, 1955: сс. 252, 295, 318, 320, 352, 361].

Класова динаміка — XIX століття проходить під знаком руху від «старого» порядку речей і справ до «нового». Два соціальні інститути, за Енгельсом, конституують (породжують і формують) основні класи сучасного йому суспільства: приватна власність та індустріалізм з його швидко оновлюваними технологіями. Інститут держави (влада) підтримує класовий поділ. Нові класи формуються із продуктів розпаду старих і на новому місці — у містах. Важливо відстежувати процес класоутворення в його головних рисах. Успадковується також частина колишньої класової структури, її елементи, хоча й без колишнього впливу на темпи і напрям історичного розвитку, продовжують залишатися частиною політичного і культурного сегмента нації у певних територіальних кордонах. Складовою динаміки є поляризація основної класової структури, локалізація класів на максимальній дистанції за низкою параметрів: добробутом, способом життя, умовами побуту, звичками, інтересами, домаганнями, мірою долучення до культури, доступністю освіти та медичних послуг, умовами соціалізації дітей. Проміжні «класи» хитливі, тенденція розпаду їх переважає над тенденцією кристалізації [Энгельс, 1955: сс. 243–262, 501–504, 515].

Класовий конфлікт — переважно *міжкласовий*; конфронтація, протистояння, боротьба, політичні перевороти, повстання, революції супроводжують розвиток індустріальної цивілізації та підприємницького капіталізму. Громадянське суспільство перетворилося на бойовище із супутніми для будь-якої війни ілюзіями, щирими очікуваннями, непривабливими та огидними рисами. Це війна не тільки за елементарне право жити, а й за більш гідне життя. Умиротворенню і злагоди не знаходиться жодного місця у просторі спільного існування класів як унаслідок динаміки промислового виробництва і вкрай асиметричного розподілу його продуктів, так і внаслідок періодичних криз економічної активності, що позбавляють величезні маси населення засобів існування. Теза

Томаса Гобса про «війну всіх проти всіх» як конститутивний елемент становища суспільства із умоглядної (латентної) конструкції перетворилася на неспростовний факт буття, на «соціальну війну» як онтологічну універсалію. Для відстоювання інтересів при класах створюються відповідні організації — ліги, профспілки, фонди допомоги [Энгельс, 1955: сс. 363–364, 437, 440, 447, 458, 487, 502–504, 516]. Але також має місце *внутрішньокласовий* конфлікт як наслідок конкуренції між верствами середнього класу, конкуренції між робітниками [Энгельс, 1955: сс. 311–324, 328].

Класова сегментація міського простору — соціальна структура міста і досі становить предмет урбаністики, географії та соціології. У Манчестері середини ХІХ століття вона дістає втілення й ілюстрацію в урбаністських формах зонування простору спільного існування на центр і периферію, у відособленні робочого і вільного часу. У відокремленні зони благополуччя, статку, спокою від зони занепаду, невдач, нужди, злочинів, тож шанс зустрітися поглядом або заговорити з представниками іншого класу зводиться до мінімуму. Локалізація у просторі міста стає важливою ознакою класової ситуації. Що не було, ясна річ, реалізацією чітихось намірів або реалізацією якогось ясно й завчасно сформульованого задуму, але склалося стихійно, за не простежуваними ретроспективно лекалами чи контурами. Вже тоді уявлення про «дві нації, два народи» у межах однієї нації та одного народу, що живуть у великих містах за відособленими правилами та звичками, було загальником у публіцистиці, журналістиці, парламентських дебатах [Энгельс, 1955: сс. 266–310, 356, 364].

Класова свідомість — сукупність ідей, образів, метафор, що дають визначення ситуації, в якій перебуває клас, що репрезентують його справжні й довгострокові інтереси, а також причини виникнення ситуації, реальні й доступні способи її рішучої модифікації. У момент написання книги Енгельс вважає носіями цілковито розвиненої класової свідомості пролетаріату його союзників, за своїм статусом належних до середнього класу. Окремі представники освіченого класу приймають сторону справедливості та протесту проти принизливих для людської гідності обставин повсякденного існування, транслюють свої уявлення на суспільство і привносять у робітничий рух, тим самим виконуючи свою просвітницьку функцію, але емансипативну місію приписують при цьому пролетаріатові. Це ті, кому ще тільки доведеться створювати свій маніфест і згуртуватися в партію, носії подвійної ідентичності: середнього класу за походженням і статусом, пролетаріату за розумінням цілей і перспектив модернізації економічних відносин і соціальної структури. Самі ж робітники повільно пробуджуються від інтелектуального незнання своїх інтересів, ідей, почуттів, вимог. Деморалізація — от що характеризує середній і робітничий клас у їхній тодішній спроможності сприймати світ і реагувати на події. У цьому Енгельс солідарний із журналістами, лікарями, поліцейськими, священниками [Энгельс, 1955: сс. 248, 274, 347–348, 355, 359, 361–363, 405, 413, 460, 463, 480–481, 496–499, 513].

Класові емоції — емоції вмонтовані у класову ситуацію, незмінно супроводжують класовий конфлікт. Гнів є домінуючою емоцією. Середній клас стає дуже роздратованим вимогами пролетаріату щодо поліпшення умов праці та оплати. Робітники обурені/розлючені нечулістю середнього класу до обста-

вин їхнього життя, невтримною експлуатацією їх самих, їхніх дружин і дітей. Клас, що протистоїть, кваліфікується як ворог, об'єкт палкого обурення, що підлягає викриттю та примусу до дотримання більш адекватних норм і правил спільного існування. Неприязняття, підозрілість, недовіра — чутливі імпульси, що супроводжують і підтримують усвідомлену дію з перетворення дійсності, з утвердження нового соціального порядку. Але також підкреслюють непереборну соціальну відмінність, нескорочувану дистанцію [Енгельс, 1955: сс. 347–351, 354, 364, 398, 437, 460, 481].

Неоднорідність класу — два виміри в неоднорідності будь-якого класу: диференціація і стратифікація. У тексті характеризуються галузеві фракції робітничого класу, серед яких «ядром» є робітники промисловості. Проте середній клас стратифікований і поділяється на класи вищий, середній і нижній середній. Неоднорідність середнього класу цим не вичерпується. Енгельс розрізняє становище (статус) в економічній системі і становище (позицію) у світоглядних координатах. Він сам належав до середнього класу, але посідав позицію класу позбавлених власності. Цю обставину використовувала Гант у його біографії, так і назвавши книжку — «Комуніст у сюртуці». Інша редакція назви («Генерал Маркса») була, схоже, поступкою рекламним компетенціям книгопродавців. Міра гетерогенності будь-якого класу є такою, що дозволено говорити у множині — робітничі класи, середні класи. Іменування класом внутрішньокласових розрізень прийняте й у сучасному соціологічному дискурсі про великі групи населення. Робітників поділяють за галузями економіки та за професіями [Енгельс, 1955: сс. 247, 253–254, 260, 284, 464–481, 482–495, 496, 512–513]. Доглядачів та майстрів кваліфікують як «напівбуржуа» [Енгельс, 1955: с. 357]. Окремий розділ присвячено національній фракції англійського пролетаріату — «Ірландська імміграція» [Енгельс, 1955: сс. 325–328].

Новий тип сім'ї — стадії переходу, що її спостерігає і документує Енгельс, відповідає новий тип сім'ї робітника. На контрасті (порівняння, що має мізерний стосунок до реальності, радше літературний прийом, практично штамп) із буколичним та ідилічним описом сімейного життя індивідуалізованого оброблювача сировини у сільській місцевості наведені непривабливі картини багатогодинної праці на фабриках і побуту в перенаселених оселях чоловіка, дружини та дітей. Необхідність подовгу працювати, віддаючи у найм і дітей, перетворює поділ праці в сім'ї, призводить до деградації її традиційних функцій, розриву емоційних зв'язків, обертається ранньою відчуженістю від освіти та сімейних обов'язків нового покоління [Енгельс, 1955: сс. 246, 268, 301, 342–346, 361, 377, 415–417, 433, 483, 513].

Спосіб життя класу — у літературі можна зустріти твердження про те, що Енгельс одним із перших систематично описує «культуру бідності». Ту матеріальну і ціннісну культуру, що існує та концентрується в різних частинах Манчестера, що розростався тоді й відрізнявся і хаотичною забудовою, і брудом, і перенаселеністю, а також злочинністю, пияцтвом, низьким рівнем освіти та неписьменністю, відсутністю елементарних зручностей і дедалі більшою деградацією моральних настанов, життєвих устремлінь, бажань і домагань. Тут домінує тенденція універсалізації, коли культура бідності властива дедалі більший

кількості людей [Енгельс, 1955: сс. 235, 272, 326–327, 336–337, 348–349, 358–360, 381, 404].

Смисл класового аналізу — пошук відповідей на три відносно відособлені питання. 1. Які сили/умови формують класи? 2. Якими є внутрішня будова класу і міра його неоднорідності? 3. З якими соціальними проблемами класи мають достеменно встановлену причинну залежність або статистичний зв'язок, через що клас виявляє імманентно властиву йому пояснювальну функцію? Завдання полягає в тому, щоб уявити становище класу (чинники, що зумовлюють становище), виявити наслідки з нього для індивідів і суспільства, визначити перспективи суспільного розвитку й подати класи як пояснювальний принцип руху історії. В Енгельса, як і в усьому марксизмі, претензія не стільки епістемологічна, скільки політико-ідеологічна. Дві сили визначають напрям і темпи прогресу людства. Комбінація (1) економіки/ринку на основі приватної власності й технологічних змін (індустріалізація). А також (2) класова боротьба. Дія обох сил має зумовити перехід до суспільства загальної рівності та справедливості [Енгельс, 1955: с. 235]. У сучасній соціології місце такого смислу класового аналізу заступило більш прагматичне: оскільки класово розділене суспільство є суспільством нерівних, остільки доцільно запитувати про те, які суперечності старого зразка і нового кшталту перешкоджають/блокують рух до більш ліберального і рівноправного соціального порядку.

Підсумок

«Становище робітничого класу в Англії» — вочевидь, зовсім не історико-соціологічне дослідження в сучасному його розумінні. За залученим матеріалом, манерою цитування, увагою до достовірності фактів книга дотримується (або намагається дотримуватися) найкращих політико-економічних взірців тих часів. Сам Енгельс, уважно їх читаючи, пізніше бачив у цій праці надлишок слідів своїх молодогегельянських захоплень, переважно в мові описів та інтерпретаціях. Його сучасні біографи залежно від набуті компетентії й політичних орієнтацій відносять твір до жанру якісних журналістських розслідувань, до ангажованої політичної журналістики, до перших публікацій із проблем урбанізації, до найкращих прикладів белетристики про побут і звичаї вікторіанської доби. Та чи належить він до соціально-гуманітарної науки за сучасними критеріями й вимогами?

У відповіді на питання обмежимося лишень найзагальнішими міркуваннями. Передусім у книжці достатньо вказівок на те, якого роду і якого епістемологічного рівня предмет пізнання вимальовується в уяві автора. Для Енгельса, як і для всього суспільствознавства ХІХ століття, цей макропредмет і макрорівень — людське суспільство і чинники його прогресу. Тому і класи є граничними генералізаціями, макроструктурами. Визначення рівня аналізу і зосередженість на ньому одночасно є спрощенням вихідного завдання, про наслідки чого доводиться пам'ятати дослідникові, а критикам — зважати на це. Спрощення означає, що рішення завжди залишається не більш як *наближенням*, але не абсолютною точністю. Наука завжди, без винятків, про те, що будемо враховувати і на що станемо зважати, а що враховувати не будемо і зважати на нього не

станемо. Хто ж не знає після Альберта Айнштейна, що позицією спостерігача визначається видиме і засвідчуване, що «об'єктивність» відносна, що вона неодмінно «суб'єктивна». Літературний критик та есеїст Стефен Маркус у книжці, що викликала суперечливі відгуки, зіставляє сприйняття реальностей Манчестера та індустріальної цивілізації з боку Енгельса і його старших сучасників Томаса Карляйля, Алексиса де Токвіля і Чарльза Дикенса, виявляючи неабияку між ними злагоду [Marcus, 1974: pp. 30–65; 102–112; 149–153]¹.

Світ загалом, і світ людей зокрема, такий неперервний у всіх своїх подробицях (складний), що без уведення/прийняття спрощень загалом неможливо почати говорити ані про світ загалом, ані про його частини. І, до речі, властива суспільствознавству ХІХ століття декларація про універсальність епістемологічної позиції або точки зору є не перебільшенням, але власне і завжди спрощенням. Неодмінно те саме притаманно і спробі скласти список «деяких категорій» класового аналізу в книжці про ситуацію, в якій перебував англійський робітничий клас, адже у фокусі уваги автора саме обставини життя і праці. Експлікація списку виявляється нічим іншим, як абстрагуванням від, можливо, найсуттєвішого у творі. Але, одночасно, є правомірною спрощувальною адаптацією. І якщо список «висновується» з тексту або ж волюнтаристськи приписується йому, то, виходить, наявні головні елементи класового аналізу, того, що обіцяє бути і насправді стає методом вивчення суспільства.

От Гант нарікає, що буцімто Енгельс байдужий до відмінностей у політичних орієнтаціях усередині робітничого класу, до розбіжностей між протестантизмом і католицизмом [Hunt, 2010: pp. 109–110]. Закид правильний, як можна судити, якщо існують виразні знаки, прикмети, прийоми, що дають змогу оцінити вплив розбіжностей у політичних орієнтаціях робітників на прогрес людства. Але в середині позаминулого століття навіть і питання таке нікому не спадало на думку. Натомість відомо, що 60 років по тому Вебер подасть читачам та експертам досягнуте ним у результаті історико-соціологічних розвідок розуміння того, як повпливала протестантська етика на «дух капіталізму» (на економіку). Відтак, для «правильного» запитування і справедливого докору варто брати до уваги рівень аналізу, часовий контекст, явні та латентні редуції, що знижують рівень складності спостережуваних об'єктів. Перед дослідником, котрий практикує сьогодні класовий аналіз, завжди проблема: за яких умов і в яких контекстах доречно чи недоречно абстрагуватися від неоднорідності класу.

Незручність, утім, полягає ще й в тому, що в соціальних та гуманітарних науках важко, а часто й не можна розгледіти ту межу, за якою спрощення обертається міфологією, а в граничному випадку — демонізацією і карикатурою. Виручає лише ретельне відтворення часу мультидисциплінарної розмови про стан суспільства, яка тривала суто в конкретний період. Маркус не без підстав констатує міфологічність (крайність, маргінальність) Енгельсових описів, скажімо, міри деморалізації середнього класу і пролетарів, де він залишає робіт-

1 У книзі переконливо відтворено інтелектуальний контекст написання «Становища робітничого класу Англії» — белетристики, памфлетів, економічних, філософських і політичних трактатів.

никам шанс якось впоратися із цим і натомість відмовляє в цьому середньому класові. Але така міфологія, переконаний критик, аж ніяк не вихоплюється із шерегу, вона близька до тих замальовок порядку речей, що присутні в газетних статтях, звітах лікарів, поліцейських, інспекторів, у політичній публіцистиці різних спектрів, у новелах та романах. А ще вона пом'якшена раціональним планом збирання і викладу матеріалу, зверненням до різноманітних свідчень та описів, що утворюють бібліографію та архіви газет. Тим самим міфологічність зображеного виправдується, а ціннісно забарвленим твердженням і радикальним констатаціям повертається, можливо, лишень частково, статус припустимого спрощення, такого наближення, що зберегло прикмети та ознаки релевантності.

Інтелектуали середини позаминулого століття були захоплені новим відчуттям: зненацька пришвидшеним перебігом історії. А в Енгельса присутня непозбуття упевненість: надрукована в Лейпцизі книжка про становище англійських робітників попереджає німецьких співвітчизників про те, що не встигнуть вони озирнутися, як опиняться у схожих умовах і відчують нездоланну силу схожих обставин. Утім, і на світ загалом очікує та сама доля, нікому не до снаги пручатися експансії індустріалізму, технологій, урбанізації та своєкорисливого інтересу. Усіх повідомлено, що швидкість руху історії порівнянна зі швидкістю перебігу людського життя, соціальні порядки перетворюються на очах, а зсуви можуть бути ініційовані та форсовані енергійною і вольовою дією великих мас людей. Світ сприймається як гнучкий і поступливий — такий, яким його сприймають, мабуть, тільки в молодості, котра від середини XIX століття стає найпомітнішим носієм такого бачення в публічній сфері. Не випадково організації молодих літераторів і політиків «Молода Англія» і «Молода Німеччина» є ровесниками книжки Енгельса.

Вже сама вимога змін, взаємне нерозуміння «батьків» і «дітей» мимоволі повідомляє молоді прикмети «нового небезпечного класу». Про що, до слова, людство давно здогадувалося, волночас побоюючись найгіршого (частіше) і сподіваючись на краще (рідше). У суспільствознавстві XX століття такого штибу здогадки, побоювання і надії оформилися в соціологічні концепції поколінь.

Джерела

Симончук, О. (2018). *Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класового аналізу*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Энгельс, Ф. (1955). *Положение рабочего класса в Англии*. В: К. Маркс, Ф. Энгельс, *Сочинения* (т. 2). Москва: Государственное издательство политической литературы.

Carver, T. (1990). *Friedrich Engels. His Life and Thought*. New York: Palgrave Macmillan.

Carver, T. (2020). *Engels before Marks*. Springer: Palgrave Macmillan.

Hunt, T. (2009). *The Frock-Coated Communist. The Revolutionary Life of Friedrich Engels*. Penguin Books: Allen Lane.

Hugree, C., Penissat, E., Spire, A. (2020). *Social Class in Europe. New Inequalities in the Old World*. London, New York: Verso.

Hunt, T. (2010). *Marx's General: The Revolutionary Life of Friedrich Engels*. New York: Metropolitan Books.

Kalleberg, A. (2018). *Precarious Lives: Job Insecurity and Well-Being in Rich Democracies*. S.I.: John Wiley & Sons.

Marcus, S. (1974). *Engels, Manchester, and the Working Class*. London: Weidenfeld and Nicolson.

Savage, M. (2021). *The Return of Inequality: Social Change and the Weight of the Past*. Cambridge: Harvard University Press.

Standing, G. (2011). *The Precariat: The New Dangerous Class*. S.l.: Bloomsbury Academic.

Wilkinson, R., Pickett, K. (2010). *The spirit level. Why greater equality makes society stronger*. New York: Bloomsbury Press.

Wilson, W.J. (1987). *The Truly Disadvantaged: The Inner City, the Underclass, and Public Policy*. Chicago: University of Chicago Press.

Отримано 16.09.2021

References

Carver, T. (1990). *Friedrich Engels. His Life and Thought*. New York: Palgrave Macmillan.

Carver, T. (2020). *Engels before Marks*. Springer: Palgrave Macmillan.

Engels, F. (1955). *The Condition of the Working Class in England*. [In Russian]. In: K. Marx, F. Engels, *Collected Works* (vol. 2). Moscow: State Publision Publision House.

Hunt, T. (2009). *The Frock-Coated Communist. The Revolutionary Life of Friedrich Engels*. Penguin Books: Allen Lane.

Hugree, C., Penissat, E., Spire, A. (2020). *Social Class in Europe. New Inequalities in the Old World*. London, New York: Verso.

Hunt, T. (2010). *Marx's General: The Revolutionary Life of Friedrich Engels*. New York: Metropolitan Books.

Kalleberg, A. (2018). *Precarious Lives: Job Insecurity and Well-Being in Rich Democracies*. S.l.: John Wiley & Sons.

Marcus, S. (1974). *Engels, Manchester, and the Working Class*. London: Weidenfeld and Nicolson.

Savage, M. (2021). *The Return of Inequality: Social Change and the Weight of the Past*. Cambridge: Harvard University Press.

Simonchuk, O. (2018). *Social Classes in Contemporary Society: Heuristic Potential of Class Analyses*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of sociology NAS of Ukraine. [= Симончук 2018].

Standing, G. (2011). *The Precariat: The New Dangerous Class*. S.l.: Bloomsbury Academic.

Wilkinson, R., Pickett, K. (2010). *The spirit level. Why greater equality makes society stronger*. New York: Bloomsbury Press.

Wilson, W.J. (1987). *The Truly Disadvantaged: The Inner City, the Underclass, and Public Policy*. Chicago: University of Chicago Press.

Received 16.09.2021

СЕРГІЙ МАКЕЄВ

Концепція класів у ранній праці Ф. Енгельса

У 2020 році вчена громадськість відзначила 200-річчя від дня народження Фридриха Енгельса численними публікаціями, конференціями, зборами. Та начебто за традицією представники різних соціально-гуманітарних дисциплін, в тому числі соціологи, були раніше й залишаються досі на подив неуважними (або байдужими) до тих уявлень про класи та класовий аналіз, які основоположник марксизму виклав у своїй першій, опублікованій 1845 року книзі «Становище робітничого класу в Англії». Сучасні життєписи Ф. Енгельса зазвичай залічують твір до жанру якісних журналістських розслідувань, до ангажованої політичної журналістики, до перших публікацій з проблем урбанізації, до найкращих прикладів белетристики про побут і звичай вікторіанської доби. Натомість у цій статті обґрунтовується належність Енгельсового твору до соціально-гуманітарної науки відповідно до сьогоденних уявлень щодо релевантності наукового дослідження. У статті пропонувано соціологічну експлікацію та інтерпретацію викладених у творі поглядів на формування, еволюцію та перспективи участі великих груп людей у процесі перетворення соціальних порядків. У першій частині подано

біографічний контекст написання Енгельсової першої великої праці, а також окремі постбіографічні факти пам'яті про його перебування в Манчестері, пов'язані з умовами життя англійських робочих. У другій частині перелічено ті поняттєві конструкти, які припустимо вважати за концепцію класів.

Ключові слова: Фридрих Енгельс, клас, класовий аналіз, становище класу, класова свідомість

СЕРГЕЙ МАКЕЕВ

Концепция классов в ранней работе Ф. Энгельса

В 2020 году ученая общественность отметила 200-летие со дня рождения Фридриха Энгельса многочисленными публикациями, конференциями, собраниями. Но будто по традиции представители различных социально-гуманитарных дисциплин, в том числе социологи, были ранее и остаются поныне на удивление невнимательными (или равнодушными) к тем представлениям о классах и классовом анализе, которые основоположник марксизма представил в своей первой, опубликованной в 1845 году книге «Положение рабочего класса в Англии». Современные журналистские расследования, к ангажированной политической журналистике, к первым публикациям по проблемам урбанизации, к лучшим примерам беллетристики о быте и нравах викторианской эпохи. Однако в данной статье обосновывается его принадлежность к социально-гуманитарной науке в соответствии с сегодняшними представлениями о релевантности научного исследования. Предлагается социологическая экспликация и интерпретация содержащихся там взглядов на формирование, эволюцию и перспективы участия больших групп людей в процессе преобразования социальных порядков. В первой части представлен биографический контекст написания Энгельсом своей первой большой работы, а также отдельные постбиографические факты памяти о его пребывании в Манчестере, связанные с условиями жизни английских рабочих. Во второй части перечисляются те понятийные конструкты, которые позволительно принять за концепцию классов.

Ключевые слова: Фридрих Энгельс, класс, классовый анализ, положение класса, классовое сознание

SERHII MAKEIEV

The concept of classes in early work of F. Engels

In 2020 the scientific community celebrated the 200th anniversary of the birth of Friedrich Engels with numerous publications, conferences, and meetings. But as if by tradition representatives of various social and humanitarian disciplines, including sociologists, were and remain to this day, surprisingly inattentive (or indifferent) to the concepts of classes and class analysis presented by the founder of Marxism in his first book «The Condition of the Working Class in England», published in 1845. Modern life writers of F. Engels usually rank the work as a genre of high-quality journalistic investigations, as an engaged political journalism, as the first publications on the problem of urbanization, and as one of the best examples of a fiction book about the life and customs of the Victorian era. The article substantiates its belonging to the social and humanitarian science in accordance with today's ideas about the relevance of scientific research. A sociological explication and interpretation of the views on the formation, evolution and prospects for the participation of large groups of people in the process of transforming social orders are proposed. The first part presents the biographical context of Engels' writing of his first major work, as well as some post-biographical facts about the memory of his stay in Manchester in connection with the living conditions of English workers. The second part lists those conceptual constructs that can be taken for the concept of classes.

Keywords: Friedrich Engels, class, class analyses, conditions of class, class consciousness